

DİNİ ARAŞTIRMALAR

Ocak - Haziran 2020, Cilt: 23, Sayı: 57

ISSN: 1301-966-X

KUR'AN VE HADİS EKSENİNDE YETİME BAKIŞ

Mehmet Naim BOZ*

Öz

İslâm dininin yüce öğütleri, hayatın her safhasında sosyal dayanışma ve yardımlaşmaya vurgu yapar ve teşvik etmektedir. Teşvik edilen öğütlerden; Kur'ân ve hadis nasları yetim üzerinde titizlikle durmuş, erdemli bir hayat sürmesi için şartlar ve hükümler va'z etmiştir. İslâm, yetimin korunması, barınması, temsili, kefaleti, malının doğru değerlendirilmesi, ona şefkat ve merhametle yaklaşılmasını hedeflemiştir. Kur'ân-ı Kerîm nasları ve Hz. Muhammed (s.a.v.), yetimin hak ve hukukunun korunması hususunda insanlığın vicdanına seslenerek önleyici, teşvik edici emir ve yasaklar getirmiştir. Yetimle ilgilenilmesi, hak ve hukukunun korunması denilince sadece maddî ihtiyaçlarının korunması ve karşılanması şeklinde anlamak doğru bir yaklaşım değildir. Bilakis onun manevi ve psikolojik ihtiyaçlarının da karşılanması, kişiliğinin zedelenmemesi, topluma yararlı bir birey olarak yetişmesine katkı sağlamanın üzerinde önemle durulmuştur. Bu husus âyette şöyle beyan edilmektedir: “O halde sakın yetimi ezme”(Duhâ,93/9). Resûlullah'ın şahsında olan bu emir insanlığın dikkatini yetimin maddi ve manevi haklarına riayet edilmesine çekmektedir. Yetimin istismarcıların eline terkedilmemesi, sahip çıkılması, sevgi ortamının sağlanması ilgili nasların temel hedefidir. Aksi takdirde sevgi ortamından mahrum bırakılan yetimler, bir takım psikolojik sorunlarla boğuşurken, kendileri ve toplum için problem teşkil edebilmektedirler. Çalışmamızdaki temel amaç, çağımızda hızla gelişen ve değişen hayat şartla-

* Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi; Öğretmen, MEB.
e-posta: zarukimin@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1172-4472.

rına göre Kur'an ve hadis ekseninde yetimin hak-hukukuna riayet edilmesine dikkatleri çekmeye yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Yetim, Kur'ân, Hadisler, Peygamber.

The View of Orphans in the Axis of the Qur'an and Hadith

Abstract

The supreme counsel of the religion of Islam insistently emphasizes and promotes social solidarity and solidarity at every stage of life. Among the encouraged advices; the Qur'an and the hadith how meticulously focused on orphans and promised conditions and provisions for a virtuous life. The aim of the protection of orphans, shelter, representation, surety, evaluation of his property for bestowal, approaching with compassion and mercy. The prophet of Islam, who was born as orphan, Muhammad (pbuh.), by addressing the conscience of humanity in order to protect the rights and law of orphan, brought preventive, encouraging orders and prohibitions. When it comes to dealing with orphans and protecting their rights and laws, it is not a correct approach to understand only in the form of protecting and meeting their material needs. On the contrary, it has been emphasized to meet his spiritual and psychological needs, not to insult his personality, and to contribute to his growing up as a beneficial individual for the society. This issue is stated as follows in the verse: "So don't crush the orphan" (Duhâ, 93/9). This order and the person of the Messenger of Allah also, draw the attention of mankind to respect for the material and spiritual rights of the orphan. The main target of the related things is not to leave the orphans alone, but to protect them, to provide an atmosphere of love. Otherwise, orphans deprived of the environment of love may pose problems for themselves and society while struggling with some psychological problems. The main purpose of our study is to draw attention to the compliance of the orphans' rights-law in the axis of the Qur'an and hadith according to the rapidly developing and changing life conditions in our age.

Keywords: Islamic Law, Orphans, Quran, Hadiths, Prophet.

Summary

Allah Almighty created mankind from Adam and Eve. He stated that this creation will have a beginning as well as an end, and every living thing will surely taste death. Orphans who have lost their father's support to survive as a result of deaths remain.

The definition of orphan in dictionary means staying alone. The definition of fiqh is used for children whose father died before the age of puberty. In the Islamic law, the children of a family/ parents who could not be notified that he was alive or dead, find (lakît) children left on the street, children of war prisoners, children left as a result of divorce, they have accepted orphans. They take full advantage of all orphans' rights.

In the Age of Ignorance, orphans' rights were not respected, and their goods were extorted and persecuted. The religion of Islam accepts this persecution as a great sin. The Quran raises the issue of orphans twenty-three times. However, it is observed that the laws of the states do not include much orphans. The verses revealed in Mecca contain the right to do favours to the orphans, and the verses revealed in Medinah precise orders for the protection of the orphan. Verses and hadiths encourage social assistance and solidarity at every stage of life. One of these incentives aimed at protecting orphans, sheltering, surety, evaluating his property, and approaching with compassion and mercy.

The Qur'an addresses human beings; although the righteous person believes primarily in Allah and the prophets; spending from the goods he has to the orphans, the poor, He has declared that Muslims should perform the prayer and give the zakat.

For whatever reason, it has destroyed the world and the hereafter, who have attempted to harm the orphan's goods unjustly, and have damaged themselves before the orphan. This prohibition is a clear indication that it is a dangerous haram. In the verse: "Those who eat the goods of the orphans unfairly only fill their bellies with fire. Anyway, they will go into flaming fire." In another verse, "Give the goods to the orphans, do not change with the dirty ones, do not eat their goods by adding them to your own goods; because this is a great sin".

The practice of not giving legacy to orphans was common in the common customs of the Ignorance. Islam has abolished this practice and declared that it is an order to act fairly in heritage. Another example that shows the importance of orphans in the Quran is the order of giving a fifth share of the booty goods obtained through jihad to orphans who do not actually participate in the war.

When it comes to adolescence or marriage age, it will be tested in terms of intelligence and management of its property. When development and maturation is observed, it is essential to deliver the goods in full in the presence of the witnesses. The Qur'an addressed to the orphan's guardian

and stated that they should make efforts to protect them and to improve their property. Islamic lawyers; They stated that it is permissible for the guardian to cooperate (labour and capital) in order to protect their property, to operate and provide profit.

The Prophet (pbuh) regarded feeding orphans, taking care of him as a humanitarian duty, and he made good news with heaven. In a hadith, he declared: "I am the guarantor of orphan (who raised him), by opening between the index finger and the middle finger - we will be together in heaven like this." It is stated in the hadiths that unfairness will never be permitted for orphans and widows. Because these two classes may be weak in defending human rights, the Prophet (pbuh) warned against the violation of his rights. Whoever takes an orphan under his protection, caresses his head and caresses it, and pleases his heart, is heralded that he will receive good deeds as much as the number of hair on his head.

To Islamic thought, as every child was born as an Islamic nature, Islamic lawyers decided that the belief of the orphans would not be questioned and that they should not be left on the streets alone and left to the hands of malicious people, regardless of their faith. Employment of orphans without paying was forbidden and accepted as haram.

Orphans are the hope of the future and the forerunners of the generations. Protecting orphaning and preparing for tomorrow is among the most sacred duties of society. As a result; according to the Qur'an verses and Sunnah perspective, it is always obligatory for orphans to extend the hand of justice and compassion, to guarantee their rights, for the peace and happiness of the societies.

Giriş

Yüce Allah kâinatta var ettiği "sünnetullah" (kanun ve nizam) prensibi gereği insanoğlunu Âdem ve Havvâ'dan yaratmıştır (Çelebi 2010: 38/159-160). Bu yaratılışın bir başlangıcı olduğu gibi bir sonu olacağını, her canlının mutlaka ölümü tadacağını (yani herkesin öleceğini) bildirmiştir (Âl-i İmrân 3/185). Bu ölümün ne zaman ve nerede olacağını Allah'tan başka kimse bilmiyor ve bilmeyecektir. Ölümünün neticesinde ise hayata tutunmak için baba desteğini kaybeden yetimler kalmaktadır.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) de doğmadan önce babasını, altı yaşında da annesini kaybetmiş olup hem yetim hem de öksüz olarak büyü-

müştür. Onu önce dedesi Abdülmuttalib, vefatından sonra da amcası Ebû Tâlip himayesine alıp büyütüştür. Hz. Muhammed Kureyş kabilesinden soylu bir aileye mensup olmakla birlikte himayeye muhtaç, çocukluk ve gençlik yıllarını zorluk içerisinde geçirmiştir. O bir yetim iken Allah onu korumuştur (Bedr 2010: 33). Bu bağlamda, Kur'ân ve Sünnet yetimin korunması ve kollanmasını titizlikle vurgulamış, kefaleti, malının ihsan üzere değerlendirilmesi, ona şefkat ve merhametle yaklaşılmasını hedeflemiştir. Yetim kaldığı andan yetimliği kalkıncaya kadar ki süre içindeki top yekûn hakları ile ilgili Kur'ân-ı Kerim'de on iki sûrede toplam yirmi üç yerde vurgu yapılmıştır (Abdülbâki 1998: 936 vd). Bu hususla ilgili bir âyette şöyle buyrulmaktadır: "...Sana yetimleri de soruyorlar. De ki: Onların durumlarını iyileştirmek hayırlı bir iştir. Onlarla içli dışlı olursanız zaten onlar sizin kardeşlerinizdir..." (Bakara 2/220). Onun hak-hukukunun korunması üzerine Hz. Peygamber de hadislerinde geniş yer vermiştir.

Câhiliye döneminde yetimin, yoksulun, fakirin hakları gözetilmez, baskı ve zulme maruz bırakılıp malları ellerinden gasp edilirdi. İslâm dini yetimlere yapılan bu zulmü, mallarının haksız olarak yenilmesini büyük günah kabul etmiş, onu iyi bir birey olarak yetiştirip topluma kazandırmanın üzerinde ısrarla durmuştur. İslâm dininde her yönüyle korunma, barınma ve iyi bir birey olarak yetiştirilmesi bakımından dikkat çekilen yetim, beşeri hukukta; devletler hukuku ve adâlet sistemlerinde çocuk hukuku ile ilgili bilimsel ve akademik çalışmalar yapılmış, ancak yetimlere yer verilmediği görülmüştür (Akyüz 2010: 36 vd.).

Çağımızda süper güç sayılan devletler yetimleri koruyup kollayacakları yerde, kendi hallerine terk etmiş, güçsüz ve acizliğini fırsat bilen insan tacirleri emelleri uğruna, onları acımasızca ezmiş ve kullanmışlardır. Oysa Kur'ân'-ı Kerîm toplam on iki sûre yirmi iki âyette, Nisâ sûresinin 127. âyetinde de iki kere olmak üzere toplamda yirmi üç kez yetim konusunu canlı tutmuştur. Özellikle yetim hukuku ile ilgili kuralları düzenleyen Nisâ sûresi 2., 3. ve 6. âyetler de yetim haklarının muhafazasını konu edinmiş, velîsiyle yetim arasındaki şahsî ve malî tasarruf ilişkisini de kurallara bağlamış, uygulamasının nasıl olacağına dair açıklamalar yapmıştır.

İslâm dini hangi şartlarda olursa olsun yetimi, yetim kaldığı andan ergenlik çağına ulaşıncaya kadar yaşamını tüm yönleriyle koruma altına almış, uyulması gereken hak ve hukukunu beyan etmiştir. Malına haksız yaklaşmayı zulüm kabul etmiş, hak ihlâli durumunda da cehennem ateşi ile uyarmıştır. Bu uyarı âyette şöyle beyan edilmektedir: "Yetimlerin mallarını haksızlıkla yi-

yenler şüphesiz karınlarına ancak ateş tıkmış olurlar, zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir” (Nisâ 4/10). Âyet yetimlerin velîlerine, vasîlerine ve tüm insanlara uyarıda bulunmuş olup onlara kendi çocuklarına nasıl davranıyorlarsa yetime de aynı şekilde davranmalarını öğütlemektedir. Mallarını korumayı emretmiş ve haksız olarak yememeleri için de kurallar koymuştur. Kur'ân net bir ifadeyle yetime zulüm etmeyi, onu ezmeyi, onurunu zedeleyecek tutum ve davranışlarda bulunmayı yasaklayarak: “Öyleyse yetimi sakın ezme” (Duhâ 93/9) şeklinde uyarıda bulunmuştur.

Bazı sahâbîler âyet ve hadislerdeki teşvik ve uyarılardan çok etkilenmiş olacaklar ki yetimlerin mallarını kendi mallarından ayırmış, mallarına yaklaşmamak, el sürmemek ve dokunmamak gibi bir yol izlemişlerdi. İslâm dininde “yetim malına yaklaşmama, el sürmeme” (En'âm, 6/152) anlamındaki nasların kötü niyetli kişileri hedef aldığını belirtirken, iyi niyetli kişilerin çekinmelerine dair bir sebep bulunmadığını bildirmiştir. “Yetimin velî veya vasîsine hem kendileri hem de yetim açısından malı iyileştirmek için gayret sarf etmeleri gerektiğini hatırlatarak-çekinmede aşırılığı-tasvip etmemiş, ilâhî maksadın; iyi niyetli ve düzeltici insanlara güçlük çıkarmak değil, kötü niyetli insanları engellemek olduğuna dikkat çekmiştir” (Karaman 2016: I/ 348-349).

Hz. Muhammed yetime karşı en iyi yaklaşımın, başını okşamak, onu öpmek, hal hatırını sormak ve ihtiyaçlarını gidermek olduğunu bildirmiştir. Bu durumla ilgili Ebû Hüreyre'den rivâyet edilen bir hadiste: “Bir gün bir adam, Hz. Peygamber'e gelip kalbinin katılaştığından şikâyetçi olmuştur. Hz. Peygamber'in kalbinin yumuşamasını istiyorsan bir yetimi himayene al, başını okşa ve yediğinden yedirerek karnını doyur.” dediğini bildirmektedir (Ahmed 1992: 2/263, 387). İslâm dini genelde tüm insanlara, özelde de inananlara yetime yardım etmeyi, şefkat elini uzatmayı, başını okşamayı, hayat şartlarını ma'ruf ve ihsan üzere hazırlamasını emretmektedir. Hadis-i şeriflerde yetimin başının okşanması ve yemek sofralarında ona da yer verilmesi teşvik edilmektedir. Hz. Ömer'de âyet ve hadislerin uyarısından olacak ki nerede bir yetim görse hemen başını okşar, maddi ve mânevî destekte bulunur, sofrasında onlara mutlaka yer verir, yedirir ve içirirdi (Kurtubî 1952: 20/101).

Kendisi de yetim olan Hz. Peygamber yaşamında ve hadislerinde yetime ayrı bir yer vermiş, İnsanı helâke götüren yedi büyük felaketten birinin de haksızlıkla yetim malını zayi edip yemek olduğunu, sakınılması gerekliliği hususunda uyarıda bulunmuştur. Onlara karşı şefkatli olmayı, güzel davranmayı önermiş, yetimlerini şefkatle büyüten kişinin kendisiyle birlikte cennette

olacağını müjdelemiştir. Bir başka hadis-i şeriflerinde: “Ben ve yetimin kefilî, -işaret parmağı ile orta parmağının arasını açarak- cennette böyle birlikte olacağız.” (Nesâî 3/120; Müslim 8/221.) buyurmuştur. Hz. Muhammed bu hadisinde yetime gereken sevgiyi gösterip, merhamet ve şefkat üzere ona bakarak büyümesine katkı sağlayanları, topluma sağlıklı bireyler olarak yetiştirmek için çaba sarf edenleri cennetle müjdelemiştir. Bu müjdeyi veren Hz. Muhammed, yetimin kefaleti ve bakımının yakınlarıyla kısıtlı olmayacağını, bilakis onun kefaletini üstlenen müminlerden kim olursa olsun bu müjdeye mazhar olacağını belirtmiştir.

İslâmiyet’in doğuşundan günümüze kadar İslâm coğrafyasında yetim ile ilgili âyet ve hadislerdeki müjdelere nail olmak için Müslümanlar, yetimlerin dini inancını, milliyetini ayırt etmeksizin tüm insani ihtiyaçlarını karşılayan birçok Dârüleytamı (yetimhane) inşa etmiştir. Bu tür faaliyetlerin, dünya hayatında kişinin psikosomatik rahatsızlıklarının giderilmesine de katkı sağlayacağı ifade edilmiştir. (Nûhoğlu 1993: 8/521)

Kur’ân âyetleri ve hadisler, yetimlerin mümeyyiz ergen yaşını idrak edinceye kadar mallarının iyi şekilde idare edilmesi, evlilikleri dâhil bütün haklarının titizlikle korunması üzerinde ısrarla durmuştur. Yetimin malı hususunda, malının kaybına yol açacak her türlü faaliyet, akit ve alışverişten uzak durulması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak velî ve vasîlerinin fakir olmaları durumunda buldukları bölgenin yaygın örfüne göre asgari ölçülerde malından yararlanmaya izin de verilmiştir.

1. Yetim Kavramı

- Yetim (يَتِيم) sözlük tanımı; tek ve yalnız kalmak demektir. Tekil bir kelime olup, çoğulu (يَتَامَى ، يَتَامَى ، يَتَامَى) “Eytâm- yetâmâ ve yetemeh”dir (İbn Manzûr 1410/1990: 12/645). Ebû Hayyan’a göre, “yetâmâ feâlâ vezninde olup gayr-i munsarif ve gayr-i kıyasî (vezni/ölçüsü olmayan) bir çoğuldur.” (Hayyan 1993/1413: 448). Sözlük anlamıyla “babası ölen küçük büyük herkese yetim denilebilir (Arı 2013: 501-502).
- Yetim (يَتِيم) ıstılahî tanımı; fikhî açıdan yetim henüz bulûğ çağına ermeden babası ölen çocuklar için kullanılır.” (Arı 2013: 501-503). İbn Berrî: Babası ölene yetim, annesi ölene el-Aciyy, hem annesini hem de babasını kaybedene el-Latîm denileceği şeklinde tanımlamıştır (İbn Manzûr 1410/1990: 12/645). İbn Faris ise; her yalnız kalana da yetim denileceği şeklinde ifade etmiştir (İbn Fâris

395/1005: 6/119). Bu kavram bazı Arap ülkeleri mevzuatında, “anne ve babasını veya ikisinden birisini kaybeden yahut ebeveyni bilinmeyen çocuklar için kullanılmaktadır.” (Sedhân 1419/1999: 50).

- c. Yetim (يَتِيم) kavramı; Kur'an-ı Kerim'in Bakara, Nisâ, En'âm, Enfâl, İsrâ, Kehf, Haşr, İnsan, Fecr, Beled, Duhâ, Mâûn, sûrelerinin yirmi iki âyetinde, yirmi üç defa, altı farklı ifade şeklinde kullanılmıştır. Şöyle ki: beş kere “el-yetim” (اليَتِيم), üç kere “yetimen” (يَتِيمَا), bir kere “yetimeyn” (يَتِيمِينَ), on iki kere “el-yetâma” (اليَتَامَى), bir kere “yetâma” (يَتَامَى), bir kere de “lil-yetâma” (لِلْيَتَامَى) dır” (Abdülbâki 1998: 936 vd).
- d. Yetim (يَتِيم) kapsamı; İslâm Hukukçuları, sağ veya ölü olduğundan haber alınamayan kayıp adamın çocukları, sokağa veya mescit avlusu gibi yerlere bırakılan nesebi bilinmeyen buluntu (lakî) çocuklar (bkz. Köse 2003: 27/68-69)., savaş esirlerinin çocukları, boşanma neticesinde ortada kalıp, bakımını üstlenen taraf bulmakta zorlanan çocukları da barınma, şefkat ve merhamet ikliminde yetişmeleri için hükmen yetim kabul etmişler. Yetim gibi korunma altına alınıp, sağlıklı bir birey olarak yetişmesine zemin hazırlamanın gerekliliği üzerinde durmuşlardır (Halebî 1400:1/85). Fukaha'nın hükmen yaklaşımından anlaşılan o ki bu çocuklar hakiki yetim değildirler. Henüz bülûğ çağına ermeden babası ölen çocuklara kıyas edilerek hükmi yetim kabul ettiklerinden, yetimleri; hakiki ve hükmi şeklinde iki kısma ayırmak mümkündür.

2. Kur'ân'da Yetimin Statüsü

Vahyin ilk yıllarından itibaren Kur'ân yetim konusunu ele almış, hakkının muhafazasına yönelik gereken önlemleri açıklamış ve vurgu yapmıştır. Vahyin nüzul sürecinde Mekkî âyetler ağırlıkta yetime iyilik, Medenî âyetler ise yetimin himayesi hususunda kesin emirler ihtiva etmekte olup, nasların ortak vurgusu ise; âyette şöyle beyan edilmektedir: “Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir” (Nisâ 4/10).

a. Hakkının korunması ve himayesi: Kur'ân-ı Kerîm; yetimlerin hak ve hukukunu korumayı, himaye altına almayı erdemli bir görev olduğunu beyan etmiştir. Kur'ân insanoğluna hitaben en erdemli ve faziletli kişinin her şeyden önce Allah'a ve peygamberlere iman etmekle birlikte; sevdiği maldan

yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verenin olduğunu beyan etmiştir (Bahrî'l-ulûm 1985: 25 vd). Bu husus âyette şöyle buyrulmaktadır: “Asıl erdemli kişi Allah’a... ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri anlaşma yaptıklarında sözlerini tutarlar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler” (Bakara 2/177).

Cenab-ı Allah, bu âyette babasını kaybetmiş, toplumda bir fert olarak unutulmuş, cemiyetin güçsüzleri olan yetimlere, ihtiyacı olduğu halde sevdiği malından onlara harcamada bulunan kullarını övmüştür. Kur’ân mal ile yapılan harcamaların en hayırlısının ana baba, yakınlar, yetimler vb. kişilere yapılan yardımlar olduğu ile ilgili ayette: “Sana ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Harcayacağınız mal, ana baba, yakınlar, yetimler, yoksullar ve yolcular için olmalıdır. Hayır olarak ne verirseniz muhakkak ki Allah onu bilir.” (Bakara 2/215) buyrulmuştur. Allah, sadakanın kime verileceğini, verilmesi gereken yakınların kimler olduğunu, verilmesi gereken diğer sınıfları belirlerken, yetimleri ihmal etmemiş sürekli gündemde tutmuş bu emirlere uyanları da ödüllendireceğini bildirmiştir.

Hangi sebeple olursa olsun yetimin malını haksız yere yemeye veya herhangi bir şekilde telef etmeye kalkışan, yetimden önce kendine zarar vermiş dünya ve ahiretini helâk etmiştir. Bu yasak sorumluluk ve tehlike içeren bir haram olduğunun net göstergesidir. “Yetimlere mallarını verin, temizi pis olanla değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin; zira bu büyük bir günahdır” (Nisâ 4/2). Âyette: “Temizi pis olanla değişmeyin” buyruğunu müfessirlerden, Meşhur Hanefî fakihî ve müfessir Cessâs’a “haramı helal ile” yani helal rızkınızı haramla değiştirmeyin. Yetim büyür endişesinden yetimin malını harcamaya acele ederek tüketmeyin yahut da onun malını alıkoyarak ona başkasını vermeyin. Böyle yaparsanız yetimin malından aldığımız şeyler pis ve haram olur. Buradan hareketle yetimlere mallarının aynıyla iade edilmesinin gerektiğine işaret vardır ” şeklinde yorumlamıştır (Cessâs 1992: 2/ 14)

b. Miras durumu: Cahiliye döneminde kızlara, kadınlara ve yetimlere mirastan pay vermeme uygulaması İslam’ın ilk devrelerinde Müslümanlar arasında da devam etmiş, bu durum ile ilgili, insanlar Hz. Peygamber’den fetva isteyince, âyet-i kerime nâzil olmuş ve şöyle buyrulmuştur: “Senden kadınlar hakkında açıklama istiyorlar. De ki: Onlara ait hükmü, Allah ve kitapta size okunan âyetler açıklıyor; onlar için yazılanı kendilerine vermediğiniz, nikâh-

lamak da istemediğiniz yetim kadınlar hakkında, çaresiz çocuklar hakkında, yetimlere âdil davranmanız hususunda size okunup duran âyetler (açıklıyor). İyilik olarak ne yaparsanız şüphesiz Allah onu eksiksiz bilmektedir”(Nisâ 4/127).

Yukarıdan zikredilen Nisâ sûresi 127. âyetinin muhkem âyetlerden olup olmadığı müfessirler arasında tartışma konusu olmuştur. Hz. Âişe', bu âyeti şöyle yorumlamıştır: Âyet muhkem olup hükmü geneldir, burada söz konusu olan kadından maksat velîsi veya vâsisi olan adam, ne o kadını nikâhlamak istemekte, ne de -malına ortak olacak diye- başkasıyla da evlenmesine izin vermektedir. Böylece kadının evlenmesini engellemiş olmaktadır (Buhârî Tefsir, 4/23). Kurtubî de, bu âyetin muhkem âyetlerden olduğunu, başlangıcında yalnızca Allah'a kulluk edileceğinin emriyle birlikte birçok kurallara uymayı da emrettiğini söyler. Bunlardan biri de yetim malının korunması, şayet kimse yoksa ihsan (iyilik) üzere koruma altına alınmasını emretmiştir. Çünkü babasını kaybetmiş bir yetim olması, hakkını koruması ve malını harcaması konusunda yetersiz kalmaktadır. O halde ona adâlet ve ihsanla (iyilikle) yaklaşmanın bir emir olduğunu açıklamıştır. (Kurtubî 1952:2/12).

c. İnfakta bulunmak: Kur'ân naslarının yetimi önemseyip, gündemde tuttuğunun bir başka örneği de, Müslümanların cihat yoluyla elde ettikleri ganimet mallarından, savaşa fiilen katılmayan bir sınıf olan yetimlere beşte bir hisse verilmesini emretmektedir. Bu hususla ilgili âyette şöyle buyrulmaktadır: “Eğer Allah'a hak ve batılın ayrıldığı gün, iki ordunun birbiri ile karşılaştığı gün (Bedir Savaşı) kulumuza indirdiğimize inanmışsanız, biliniz ki ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Resûlüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir” (Enfâl 8/41). Dikkat edildiğinde bu âyette Allah, Peygamber ve Peygamber'in yakınlarından hemen sonra dördüncü sırada yetimler zikredilmektedir. (Kurtubî 1952: 8/ 2-3).

d. İnsanî ve ahlâkî yaklaşım: Câhiliye Dönemi'nde; insanî onurları ayaklar altına alınan, insanlık dışı tutum ve davranışlara maruz bırakılan yetimler ile ilgili olarak İslâm bu yaklaşımların büyük günah olduğunu açıklamış, erdemli bir hayat için tüm haklarını teminat altına almıştır. Velî veya vasîlerine hitaben: ona âdil davranmayı, evlâtlarından ayırt etmemelerini, yeme-içmelerinde ayrı olarak değil, aynı sofrada bulundurmalarının onlar için hayırlı olacağını beyan etmiştir. İnsanları yetime karşı iyi davranılması konusunda eğitirken, kendilerini o yetimlerin öz babasının yerine koyup o şekilde yaklaşmayı önermiştir. Kendi çocuklarının da yetim kalmış gibi dav-

ranmalarını ve düşünmelerini istemiştir (Kasapoğlu 2017: 45). Naslar yetimin terbiyesi, yemesi, içmesi, hakkının korunması ve değerlendirmesini üzerinde durmuş, zulüm edilip, aşağılanmasını cinayetlerin ve büyük günahlardan biri olarak kabul etmektedir. Âyet-i Kerîme’de şöyle buyrulmaktadır : “O seni yetim bulup barındırmadı mı?”, “O halde sakın yetimi ezme!” (Duhâ 93/6-9). Bazı müfessirler bu âyetlerde belirtilen yoksulluktan kurtulmayı, vahyin gelmesi olarak, hem kendisini hem insanlığı aydınlatabilecek zenginlikte hakikatlere nail olması şeklinde anlamış ve yorumlamışlardır (Yazır 2017: 8/5902). Duhâ sûresinin son âyetlerinde verilen mesaj ise; Hz. Peygamber’in şahsında toplumların dikkatini yetimle ilgili ahlâkî ve sosyal problemler üzerine çekmek ve çözüme kavuşturmak olarak yorumlanmıştır (Karaman 2016: 5/ 639-640).

e. Evlendirilmesi ve mal varlığının durumu: Yetim sürekli çocuk olarak kalacak değildir. Ergenlik/Rüşd veya evlilik çağına gelince zekâ yeteneği, mallarının sevk ve idaresi hususunda, denemeye tabi tutulup gelişme ve olgunlaşma görüldüğünde şâhidler huzurunda malı tam olarak ve en güzel şekilde ona teslim edilmesi zorunludur (Köse 1988: 35/298-300). “Yetimin malına yaklaşmama, el sürmeme” (En’âm 6/152) talimatı kötü niyetli olanları hedef almış; ancak iyi niyetli ve işlerini düzeltmek isteyenleri değil, bunların çekinmelerine dair bir sebep olmadığını bildirmiştir. Naslar yetimin velî veya vâsisine hitaben, onları koruma ve mallarını iyileştirme için gayret sarf etmeleri gerekliliğini belirtmiştir. Hangi açıdan olursa olsun aşırılığı tasvip etmemiş, naslardaki hüküm iyi niyetli ve düzeltici insanlara güçlük çıkarmak için değil, tam tersine kötü niyetli olanları engellemek olduğuna dikkat çekmektedir (Karaman 2016: 348-349). Fukaha genel anlamıyla mallarının korunması, işletilip nemalanmasını sağlamak amacıyla velî, yetim malı ile mudârebe ortaklığı yapmasının câiz olduğunu belirtmişlerdir (Serahsî 1993: 22/31).

Malının sevk ve idaresinden sorumlu olan velî varlıklı ise, velâyetinin karşılığında malından ücret almaması (tenezzül etmemesi), şayet velî fakir veya yoksul ise asgari şartlarda geçimini sağlayacak derecede velâyetinin karşılığı malından bir ücret alması câiz görülmüştür (Cessâs 1992: 2/66). Bu husus âyette şöyle beyan edilmektedir: “...Zengin olan velî yetim malına tenezzül etmesin, yoksul olan da kararınca (asgari derecede) yesin. Mallarını kendilerine verdiğiniz zaman yanlarında şâhid bulundurun...” (Nisâ 4/6). Fukaha bu âyetin hükmü doğrultusunda, velinin fakir olup yetim malından yararlanmak zorunda kaldığında bu tasarrufun maruf sınırlar içinde israf boyutuna ulaşmaması şartını koymuşlardır. Bir kısım âlimler bu yararlanmanın borçlanma

kapsamında olacağını tartışmışlardır. “Buluğ çağına gelen yetime mallarının kendisine tesliminde şâhid bulundurmanın gerekli olduğunu hükme bağlamışlardır” (Nîsâbûrî 1990: 95). Yetim malının korunmasıyla ilgili olarak âyette şöyle beyan edilmektedir: “Rüşd’üne ulaşınca kadar yetimin malına, onun iyiliğine olmadıkça yaklaşmayınız... Biz her insana ancak gücünün yettiği kadar sorumluluk yükleriz... İşte düşünüp öğüt alınız diye Allah size bunları emretti.” (En’âm 6/152). Âyette yetimin malının korunmasına ilişkin önemli öğütler bulunmakla beraber yetimin malına tamamen ilgisiz kalmak, malın zaman içinde eriyip yok olmasına, en azından bir artış sağlamamasına yol açacağından, bu malla ilgilenip değerlendirmek üzere izin verilmiş ve teşvik edilmiştir (Karaman 2016: 2/485-489).

Yetimlerle ilgili âyetlerden çıkarılabilecek hükümleri kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

- Sefih (Apaydın 1996: 14/513-517) durumda olan yetim, rüşd çağına girmeyinceye ve malını iyi bir şekilde değerlendirip kullanma beceresi kazanıncaya kadar, malı teslim edilmeyip koruma ve gözetim altında tutulmalıdır.
- Rüşd çağına giren yetim malın tesliminden önce, malı koruma ve değerlendirme kapasitesine ulaştığını anlamak için teste tabi tutulduktan sonra malı teslim edilmelidir.
- Malı, şâhidler huzurunda tutanak düzenleyerek teslim edilmelidir.
- Veli, öz çocuklarının geleceğine gösterdiği tüm hassasiyetleri yetimlere karşı da aynı düzeyde göstermelidir. Eğitimleri için de gereken önem verilmelidir.
- Evlenme çağına vardıklarında İslâm toplumunda ma’ruf olan örfe göre evlilikle ilgili gerekli tüm işlemler ve yardımlar yapılmalı, aynı hassasiyet yetim kız çocuğu için de gösterilmelidir.
- Yetimlere yönelik yapılacak en ufak bir haksızlık veya zulüm cehennem ateşini gerektirecek büyük günahlardan kabul edilmektedir.
- Âyetlerde yetimin sıralamasına Allah, Resûlü ve yakın akrabalarından hemen sonra zikredilmiş olması yetime verilen önemi vurgulamaktadır (Sâbûnî 1977: 2/443).

3. Hadislerde Yetimin Statüsü

Hz. Muhammed Kureyş kabilesine mensup olmakla birlikte yetim ve korunmaya muhtaç olarak doğmuş, Hz. Hatice ile evliliğine kadar yaşamını mad-

di zorluklar içinde geçirmişti. Yetim olarak dünyaya gelen Hz. Muhammed yetimliğin bütün acılarını ruhunda hissetmiş biri olarak yaşamında yetimlerin hukuku üzerinde hassasiyetle durmuş bir peygamberdir. Küçük yaşından beri tüm ihtiyaçlarını bizzat kendisi karşılamaya çalışmış, kendisine Ebû Talib'in yetimi olarak hitap edilmiştir (Nesâî 3/120).

a. Kefaleti: Hz. Peygamber yetime bakmayı, ona helâl lokma yedirmeyi, kefaletini almayı, bakımına özen göstermeyi, rahat bir yaşam tarzı sunmayı, sosyal bir sorumluluk olarak görmüş ve yerine getireni cennetle müjdelemiştir. Cennetin derecelerden oluştuğunu, en üst derecede Peygamberlerin bulunduğunu beyan etmiştir. Yetimin kefaletini öyle teşvik etmiş ki, yetimin kefli ile cennette birlikte olacağını hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmuştur: “Ben ile yetimin kefli (onu büyüten), -işaret parmağı ile orta parmağının arasını açarak- cennette böyle birlikte olacağız” (Müslim 8/221).

Günahların ve kötülüklerin bağışlanmasının vesilelerinden biri de yetime yapılan iyiliktir. Bunu pekiştiren Malik b. Hâris'in rivâyet ettiği bir hadiste Resûlullah'ın şöyle buyurduğunu bildirmektedir: “Müslümanlar arasından kim bir yetimi evine alarak yiyecek ve içeceğine dahil ederse, affedilmez bir günah (şirk gibi) işlememişse, Allah onu mutlaka cennetine koyacaktır.” (Ahmed b. Hanbel 1992: Müsned, 4/344).

Mümin sürekli kendisini Allah'a yakınlaştıracak ameller işlemek gayreti içinde olan kişidir. Allah'ın rahmetinden, korumasından, kendisini gözetip kollamasından uzak durmaktan korkar. Kalbinin katılığında Allah'a sınıgınıp, bu katılığın ilacı için arayışa girer. Bu husus Ebû Hüreyre'den rivâyet edilen bir hadiste şöyle belirtilmiştir: “Bir gün bir adam Hz. Peygamber'e gelip kalbinin katılaştığından şikâyetçi olmuştur. Hz. Peygamber'de kalbinin yumuşamasını istiyorsan bir yetimi himayene al- günümüzde yetim sponsorluğu olarak ifade edilmektedir- başını okşa ve yediğinden yedirerek karnını doyur” şeklinde yol göstermiştir.(Ahmed 1992: 2/ 263, 387). Bir başka hadisi şerifte Hz. Muhammed şöyle buyurmaktadır: “ Ben iki grup insanın hakkının çiğnenmesine asla müsaade etmem: yetim ve dul kadın” (Nesâî 2012: 64). Hadis'te yetimle kadının beraber zikredilmesi, her ikisinin de genellikle hakkını korumaktan aciz olduklarından. Çünkü yetimi koruyacak ve kolayacak güç ve kuvvet mercii olan baba desteği kayb olduğunda güçsüzleşmektedir. Kadında hem yaratılış itibarıyla zayıf hem de dul kaldığında güçsüz kalabileceği endişesiyle Hz. Peygamber haklarının ihlâl edilmemesi ve çiğnenmemesi için uyarılar yapmıştır.

Hz. Peygamber en hayırlı evin içinde yetim barındıran ev olduğunu, yetime kötü davranılan evlerinde kötü evler olduğuna dair bir hadiste şöyle

buyurmuştur: “ Müslümanların içinde en hayırlı ev; yetim barındırıp ona iyi davranılan evdir. En kötü evde ona kötü davranılan evdir.” (İbn-i Mâce 2012: Edep, 6). Bir yetimi, koruması altına alıp şefkatle başını okşayıp sevip gönülünü hoşnut ederse sevap alacağına dair hadisi şerifte şöyle bildirilmektedir: “Başını okşayan kişi için ise başındaki saçların sayısı kadar, sevap almış olur” (Ahmed b. Hanbel 1992: 5/ 250).

b. Malının Korunması: Hz. Peygamber, yetim malının korunmasının ve haksızlıkla yenilmemesinin üzerinde ısrarla durmuş, aksi durum sonucunda çetin azap olacağına vurgu yapmıştır. Sakınılması gereken ve helâk edici yedi büyük günahı (şirk, sihir, katil olmak, ribâ -faiz yemek-, haksızlıkla yetim malını yemek, savaştan kaçmak ve namuslu kadınlara iftira atmak) sayarken, bu günahlardan biri de yetim malının haksız yere yenilmesi olduğunu belirtmiştir (Buhârî 1991: Vasâyâ, 23; Müslim 1992: İman, 145). Hadiste geçen şirk, sihir, katil olmak, faiz gibi suçlardan hemen sonra yetim malı yemenin zikredilmesi, işlenen suçun büyüklüğünün göstergesidir.

Yetimlerle ilgili zikredilen hadislerden çıkarılabilecek hükümleri kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

- Yetime iyi bir yaşam tarzı sunmak sosyal bir sorumluluk olup, velâyetini üstlenmek cennete girmeye vesile olmaktadır.
- Yetim malının haksızlıkla yenilmesi büyük günahlardan kabul edilmektedir.
- Yetime yapılan iyilikler günahların bağışlanmasına vesile olmaktadır.
- Yetime ihsanda bulunmak psikosomatik rahatsızlıkların giderilmesine katkı sağlamaktadır.
- Dul kadına maddi ve manevi yardımda bulunmak, hak hukukunu korumak teşvik edilmiş, aksi takdirde davranmak günah olarak kabul edilmektedir.
- Kefaletini üstlenene izâfetle, falanın yetimi diye hitap etmekte sakınca görülmemektedir.

4. Yetimin Hukukî Hakları

Kur'ân ve hadis nasları ekseninde İslâm hukukçuları yetimliği boyunca hak hukukunu bir bütün olarak ele almış nasların amir hükümlerine dayanarak yetimlerin bakım ve gözetimini gerçekleştiren hukuki düzenlemeler yapmıştır. Örneğin; “süt emme çağında olan yetimin süt emzirme ihtiyacını karşılamak

üzere sütanne tutulmasını ve bu hizmetin bedelinin karşılanmasında, önce velisini daha sonra sırasıyla diğer ilgilileri yükümlü tutmuşlardır.”(Serahsî 1993: 15/235).

İslâm hukukçuları; yetimleri barındırmayı, ülke örfüne göre yetiştirmelelerini f farz-ı kifâye olduğunu beyan etmişlerdir. Bu sorumluluk öncelikli olarak mahremi olan yakın akrabalarınındır. Yoklukları veya sorumluluklarını yerine getiremedikleri takdirde, Müslümanlar sorumlu olurlar. İslâm hukukuna göre kimsesi olmayan yetimlerin velîsi/vasîsi devlet başkanıdır (İbn Mâce 2912: 15). Bu görev devletin denetiminde koruyucu aile ya da ilgili kurumlar tarafından yerine getirilmelidir. Olağan üstü durumlarda yönetim boşluğu olduğunda sorumluluk yetimin bulunduğu bölgedeki Müslümanlarda olur. Fukahaya göre her çocuk İslâm fitratı üzere doğduğundan inancı sorgulanmaz(Buhârî, “cenâiz” 92; Tirmizî, “kader” 5). Bu açıdan “yetimin anne-babası hangi inanca mensup olursa olsun bu yetimler sokaklara terkedilmemeli ve kötü niyetli kişilerin eline bırakılmamalıdır.” (Köse 2003: 68).

İslâm Hukukçuları, “Hizmetinin ve emeğinin karşılığı verilmeden yetim istihdamını yasak ve haram olarak kabul etmişlerdir” (İbn Nüceym 1983: 288). Menfaatin mal sayılmayacağını ve buna bağlı olarak gasp edilen malın menfaatinin tazmin edilmeyeceği görüşünde olan Hanefî fukahâsı gasp edilen yetim malının menfaatinin tazmin edileceğine hükmetmişlerdir” (İbn Nüceym 1983: 284). Ayrıca “velî, zorunluluk ve ihtiyaç olmadan velâyeti altındaki yetimin malını zarar ihtimali dâhilinde satmaya, malından borç veya hediye vermeye, kurban kesmeye yetkili değildir” (Serahsî 1993: 4/66). Bu yaklaşım yetimin hak ve hukukunun korunması ve kollanmasına yönelik verilmiş hükümlerdir.

İslâm hukukçularına göre; vücûb ve edâ ehliyeti ile ilgili geliştirilen temel prensipler aynı zamanda yetimlerin hukuku açısından da koruyucu bir özelliğe sahiptir. Böylece miras yoluyla intikal eden mallar kendisine verilmeyip, velî/vasî veya hâkim tarafından idare edilmelidir. Hanefî ve Mâlikî hukukçularına göre temyiz çağından önceki çocuğun bütün tasarrufları yok hükmünde olup hükümsüz olarak kabul edilmiştir. Diğer iki mezhebin (Hanbelî ve Şâfiî) hukukçularına göre ise; “bülûğ çağına ermemiş çocuğun temyiz çağından önceki ve sonraki bütün malî tasarruflarının hükümsüz olduğu savunulmuştur”(Apaydın vd.503).

Hayatta sığınabileceği tüm desteklerini kaybetmiş çaresiz korumasız olan bu yetim, merhametsiz, acımasız ve zalim velilerin eline düşebilir, imkân dâhilinde yakın akrabalarının yanına vermek, bu şekilde himaye edip yetiştirilmelerini sağlamak en iyi yoldur. Bazen akraba da olsa ahlâkı bozuk, vicdanı

zayıf olabileceğinden o zaman bu çaresiz yetimlerin korunma görevi topluma ve resmî kurumlara düşmektedir. Velî himayesine verildiği halde haksızlığa uğrayan yetim, hâkim tarafından tayin edilecek bir başka velîye emanet edilir. Bu da mümkün olmadığında, yetimi koruma görevi vakıf veya devletin ilgili sosyal kurumları himayesini üstlenmekle yükümlü olurlar.” (Karaman 2016: 2/153).

5. Sonuç

Din insanlarda sevgi, dayanışma, paylaşma ve mutluluk bilinci oluşturmaktır. Bu bilinci oluşturmak noktasında yetimler toplumun zayıf ve himayeye muhtaç kesimlerini temsil etmektedir. İslâm dini bu anlamda yetimlerin hakkının korunması bağlamında Kur'ân ve hadis nasları sayesinde önemli açıklamalarda bulunmuştur. Bu açıdandır ki Kur'ân, on iki sûrede, yirmi üç âyette yetimin hakkının korunması ve himayesini konu almaktadır.

Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler ile ilgili ayetler ve hadisler göz önüne alındığında bu yasağın son derece ağır bir haram olduğu ifade edilmektedir. Yetimlere karşı İslâm hukuku onların haklarını korumak hususunda titiz olunması gerektiğine dikkat çekmiştir. En hayırlı evin içinde yetim barındıran ev olduğunu, yetime kötü davranılan evlerin de kötü evler olduğunu belirtmiştir. Kefaletini üstlenmeyi, rahat bir yaşam tarzı sunmayı, sosyal bir sorumluluk olarak kabul görmüş bu kişileri cennetle müjdelemiştir.

Kur'ân, hadis ve İslâm hukukunun yetimlere bakışı göz önüne alındığında yetimlerin durumlarını iyileştirmek hayırlı bir iş olarak kabul görmüştür. Bu nedenle özelde İslâm toplumu, genelde de insanlık yetimin en iyi şekilde korunması, hakkının muhafazası, malının en iyi şekilde değerlendirilmesi, yeri ve zamanı gelince de evlendirilmesinden sorumludurlar.

Yetimlerin vesâyetleri genellikle akrabaya verilmesi ön görülmektedir. Bazen de atama usulü tercih edilmektedir (Bardakoğlu 2013: 43/66-67). Ak-rabalar tarafından yetim kızların malına tamahtan dolayı yapılan evlilikleri İslâm dini haram kapsamında kabul etmektedir. Malının onun hayrına bir şekilde muhafaza ya da kâr getirmesi açısından değerlendirilmesi mümkündür. Nafakasının temini için onu çalıştırılması, câiz görülmemiştir. Malı varsa geçimi bu maldan temin edilir, malı yoksa tayin edilen velî/vasî geçiminden yükümlüdür. Bu da mümkün değilse devlet nafakasından sorumludur.

Toplumda huzur ve mutluluğun inşası yetim çocuklara sahip çıkmakla mümkün olabilir, kötü niyetlilerin ellerine bırakılmaması için fukaha korumalarını farz-ı kifâye kabul etmiştir.

Yetim konusunu, her meselenin üstünde tutup, onları koruyup yarınlar hazırlamak toplumun en önemli görevleri arasında yer almaktadır. Yetimlerin sorumlulukları yakınlarına ait olsa bile, İslâm'a göre onlar toplumun ve devletin emanetidirler. Onları severek topluma ve hayata kazandırmak; dini, millî ve insanî bir görevdir.

Çağımız da “yetimin hem pratik hem de teorik çalışmalarda yetim kaldığı”, zaman zaman unutulup bir kenara itildiği görülmektedir. Hz. Peygamber dönemi gibi tekrar hatırlanması, değer görmesi, Kur’ân ve sünnet perspektifinden el uzatılıp hakları teminat altına alınması zorunlu olarak görülmektedir.

Kaynaklar/Refernces

- Abdübâki, M. F.(1988). el-Mu’cemü’l-Müfehres li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm. Kahire: Dârü’l-Hadîs.
- Ahmed b. Hanbel (1992). el-Müsned. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Akyüz, E. (2010). Çocuk Hukuku Çocukların Hakları ve Korunması. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Apaydın, H. Y.(1996a). “Velâyet”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM). 43:15-19.
- Apaydın, H. Y. (1996b). “Sefih”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM). 14: 513-517.
- Arı, A. (2013). “Yetim”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM). 43: 501-503.
- Bahrü’l-ulûm İzzeddîn (1985). el-yetim fi’l-Kur’âni ve’s-Sünneti. Beyrut: Dârü’z-zehrâ.
- Bardakoğlu, A. (2013). “Vesâyet”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM). 43: 66-70.
- Bedr Nâsır (2010). el-Yetimu fil-Kur’âni’l-Kerim, Riyad: İmâm Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi Yayınları.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (1941). et-Târîhu’l-Kebîr. C.1-4. Haydarâbâd: Dairetü’l-Maârif el-Osmâniyye.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Razî (1992). Ahkâmü’l-Kur’ân (thk. Muhammed es-Sadık Kemhâvî). C.1-5. Kahire: Dâr İhyâü’l-Kütübü’l-Arâbiyye.
- Çelebi, İ. (2010). “Sünnetullah”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM). 38:159-160.
- Halebî, İbrâhim b. Muhammed(1400). es-Siretü’l Halebîyye fi’s-sîret-il Emîni’l-Me’mûn. Beyrut: Dârü’l-Ma’rife.
- Hayyân el-Endelüsî Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf(1993/1413). Tefsîr Bahrü’l-Muhît. Thk. Âdil Ahmed ve Ali Muavved. C.1-8. Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye.
- İbn Fâris (v.395/1005). el-Mucmel fi’l-Luğa -Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luğa- “el-Mevsuâ’ eş-Şamile cd. 2. versiyon”.
- İbn Manzûr (1410/1990). Ebu’l-Fazl Cemâlûddin Muhammed b. Mukrim el-İfrikî el-Mısırî (v.711/1311). Lisanu’l- Arab. C.1-15. Beyrut: Daru’s-Sadr.

- İbn Nüceym Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî (1983). el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir. Dımaşk. Nşr. M. Mutî' el-Hâfiz.
- İbn-i Mâce Hafız Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd(2012). Süneni İbni Mace Tercemesi ve Şerhi. Çev. Haydar Hatipoğlu. C.10. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Karaman, H. (2016). “Heyet”. Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. C.1-5 Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kasapoğlu, A. (2017). Kur’ân’da İletişim Psikolojisi. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Köse, S. (1988). “Rüşd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi(DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM). 35: 298-300.
- Köse, S. (2003). “Lakit”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi(DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM). 27: 68-69.
- Kurtubî Ebü'l-Abbâs (1952). Ziyâüddîn Ahmed b. Ömer b. İbrâhîm el-Ensârî. el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân. Thk. Ahmed el-Barduni. C.1-22. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî (1992). el-Câmiu's-Sahîh. C.1-3. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nesâî, Ebü Abdırrahmân Ahmed b. Şuayb (2012). Sünen-i Nesâî. C. 1-2. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nisâbü'rî, Mahmûd b. Ebü'l-Hasan(ty). Esbâb-ı Nüzûl. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Nisâbü'rî, Muhammed b. Abdullah Hâki.(1990). el-Müstedrek ale's-Sahîhayn. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Nûhoğlu, H. Y. (1993). “Dârüleytâm”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSÂM). 8: 521.
- Özek, A. ve diğerleri (2012). Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Açıklamalı Meâli. Medînetü'l-Münevvere: Kral, Fahd Kur’ân-ı Kerîm Matbaası.
- Sâbü'nî, M. A. (1997). Tefsîrû Âyâtî'l-Ahkâm. C. 1-2. Şam: Mektebetü'l-Gazâlî.
- Sedhân, Abdullah b. Nâsır b. Abdullah (1419/1999). Riâyetü'l-Eytâmi fil-Memleketi'l-Arabıyyeti's-Suûdiyye. Riyad.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl (1993). el-Mebsût. C.1-30. Beyrut: Darü'l-Ma'rife.
- Taberî, Muhammed bin Cerîr (2001). Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân.Thk. Abdullah et-Türkî. C. 1-25. Kahire: Dârü'l Hicre.
- Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî es-Sülemî (1356/1937). Sünen-u Tirmizî. Thk: Ahmed Muhammed Şakir; Muhammed Fuâd Abdulbakî ve İbrahim Adve Avâd. C.1-5. Kahire.
- Yazır, Elmalılı M. H. (2017). Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri, İstanbul: Azim Dağıtım.